

jući i takvim pristupima, postala nezamjenjivo oruđe analitičke filozofije.

Revitalizacija uloge logike u filozofiji javlja se i u radu Roberta Brandoma 1990-ih godina, koji, na tragu kasnog Wittgensteina (*Filozofska istraživanja*), uvodi pragmatički obrat u kojem logika nije više kanon, nego ekspresivno sredstvo. U tom pristupu praksa ima primat nad formalnim zapisom, dok je značenje produkt razumijevanja inferencijalnih uloga semantičkih primitiva unutar diskurzivnih praksi.

Kada govorimo o utjecaju Wittgensteina na analitičku filozofiju, ali i filozofiju općenito, njegov je trag neizbrisiv. Ta se važnost prepoznala i u Hrvatskoj, koja je povodom stote obljetnice prvog izdanja *Tractatusa* priredila novi prijevod jednoga od najutjecajnijih filozofskih djela 20. stoljeća. Novi prijevod nastao je kao zajednički projekt studenata Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u sklopu kolegija »Logika – seminar: Logika i prirodni jezici«, izvođenog na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu tijekom ljetnog semestra akademske godine 2020./2021. Više od trideset studenata radilo je u skupinama, od kojih je svaka prevodila dio teksta, dok su koordinaciju i stručnu redakciju vodili Ines Skelac i Andrej Jandrić. Studenti angažirani na prijevodu su: Dino Alić, Darko Antunović, Brigita Barac, Matija Bedić, Andrea Bogdanović, Bruno Bohač, Ana Cvetnić, Zvonimir Čarija, Teo Čavar, Dario Čečuk, Adelisa Čatić, Matija Delinić, Hrvoje Gredičak, Andreja Jurić, Ana Koček, Ivana Kokorić, Danijela Mali, Darijan Mrnjavčić, Iris Pogleš, Marin Radić, Nika Simić, Nikola Šalgaj i Luka Štokom. Lekturu i jezičnu usklađenost osigurale su studentice i magistri kroatistike i filozofije. Prijevod su lektorirale studentice Marija Matić, Helena Škarec i Ružica Stanić, dok su studentice Franka Buljan, Brigita Barac i Leonarda Strugar uredile i uskladile prijevod.

Osnovni izvor bio je njemački original, uz konzultiranje dvaju utjecajnih engleskih prijevoda (Ogden i Pears/McGuinness) i postojećega hrvatskog prijevoda Gaje Petrovića. Prilikom prevođenja naglasak je bio na očuvanju Wittgensteinova prepoznatljivog stila, u kojem je forma jednako važna kao i sadržaj, te na terminološkoj preciznosti. Posebna pažnja posvećena je usklađivanju njemačke filozofske terminologije s hrvatskim jezičnim izrazima, balansirajući između vjernosti izvorniku i usklađenosti s anglosaksonskom tradicijom. Primjerice, »Gegenstand« je preveden kao »objekt«, »Sache« kao »predmet«, »Ding« kao »stvar«, dok se »Satz« prevodio kao »sud«, u skladu s terminologijom logičke literature izdane u Hrvatskoj posljednjih godina.

Promjene u novom izdanju preciznije odražavaju kontekst u kojem je Wittgenstein stvarao,

snažnije ističući ključne koncepte i teze koje su *Tractatusu* osigurale mjesto u povijesti filozofije. Time se čitatelju olakšava razumijevanje djela, a prijevod ne donosi samo novu jezičnu adaptaciju nego i približava duh filozofije početka 20. stoljeća.

Sociokulturni aspekt prijevoda posebno je važan. On pokazuje ne samo relevantnost filozofskih klasika poput *Tractatusa* za suvremene probleme i pitanja nego i prisutnost analitičke filozofije u kontekstu zapadno-balkanske regije. Prvi prijevod *Tractatusa* objavljen je 1987. godine, u razdoblju kada je većina literature povezane s analitičkom i anglosaksonskom filozofijom bila prevedena u Jugoslaviji. U usporedbi s drugim filozofskim pravicima, zastupljenost analitičke filozofije bila je manja, a kontekst u kojem su prijevodi nastajali često nije bio u duhu same te filozofije. Novi prijevod nema takvo ograničenje: on može poslužiti kao poticaj ne samo za daljnje prevođenje tekstova vezanih uz analitičku tradiciju nego i za ponovno prevođenje drugih filozofskih klasika.

Posebna vrijednost ovog projekta leži u činjenici da su u njegovoj realizaciji aktivno sudjelovali studenti. Time cijeli projekt, čiji je rezultat ovaj prijevod, dobiva dodatnu dimenziju, pokazujući kako se kroz akademske aktivnosti može približiti filozofija, potaknuti rad na prevođenju klasika i stvaranju novih prijevoda, te stvarati nove filozofske tradicije koje još nisu u potpunosti zaživjele ni u Hrvatskoj, ni u regiji.

Karlo Gardavski

Mirko Vlk

Complexio oppositorum

Politička teologija 20. stoljeća.

Carl Schmitt i Johann Baptist Metz

Hrvatska dominikanska provincija
– Dominikanska naklada Istina,
Zagreb 2022.

Konačno smo iz pera hrvatskoga autora dočekali opsežno izlaganje, tumačenje, kao i kontekstualizaciju dvojice velikana europske političke teologije 20. stoljeća – Carla Schmitta i

Johanna Baptista Metza. Autor ovoga prikaza naglašava riječ »konačno«, budući da je njihovo mišljenje oblikovalo krajobraz političke teologije prve polovice 20. stoljeća (Schmitt) i druge polovice 20. stoljeća (Metz), a na hrvatskome jeziku, osim nekoliko knjiga obojice autora, kao i prijevodne literature o tim autorima, do sada nismo imali knjigu hrvatskoga teologa koji obojicu smješta u svoj kontekst te promišlja o relevantnosti njihove teologije i u današnje vrijeme. Također, u posljednjem desetljeću doživljavamo svojevrsan *revival* teologije s kojom se pokušava primijeniti osnovna načela »nove političke teologije« na balkanski kontekst,¹ pa je time ovo djelo još i relevantnije.

Opsežno je to djelo – 566 stranica, uključujući bibliografiju te je podijeljeno u tri dijela. U prvome dijelu, Mirko Vlk na 182 stranice obrađuje »staru« političku teologiju Carla Schmitta, kako je i nazvao taj dio; u drugome dijelu na 160 stranica obrađuje »novu« političku teologiju Johanna Baptista Metza, što i jest naziv toga dijela, dok u trećem dijelu, autoru ovoga prikaza i najzanimljivijem te kojemu će posvetiti najveći dio ovoga prikaza, na gotovo dvije stotine stranica piše o »Političkoj teologiji za 21. stoljeće: susreti sjecišta i naslijeđe«.

U prvome dijelu, kako je spomenuto, autor obrađuje polazišne teze Schmittove političke teologije. Schmitt, kao što je već znano, nije bio teolog, već pravnik, jedan od najznačajnijih ustavnih pravnika svojega vremena te posljednično i branitelj nacističke vladavine Adolfa Hitlera. No, unatoč svojemu primarnome pozivu, uvelike je utjecao kako na razumijevanje samoga pojma političke teologije (što će »novim snagama« političke teologije nakon Drugoga svjetskog rata – J. B. Metz, J. Moltmannu i D. Soelle – biti od velikoga značaja, budući da se pridjevom »nova« žele odmaknuti od Schmittove političke teologije), tako i na razumijevanje odnosa teološkoga i političkoga. Pojam *suverena* koji Schmitt uvodi, kao onoga koji odlučuje o izvanrednom stanju, tako i razumijevanja juridičkih pojmova kao sekulariziranih teoloških pojmova, ali i razumijevanja političkoga poretka koji mora biti utemeljen na transcendenciji, glavna su obilježja njegove misli u odnosu na teologiju. Metz, s druge strane, svoj veliki posao na formuliranju političke teologije nakon užasa Drugoga svjetskoga rata, a posebice Holokasta, izgrađuje u posve drugačijemu kontekstu od Schmittova. Taj kontekst jest kontekst

u teologiji prepoznate krize govora o Bogu nakon Auschwitzta koji se ogleda u onoj poznatoj Adornovoj rečenici »Može li se pisati poezija nakon Auschwitzta?«. Upravo su Adorno i ostali pripadnici Frankfurtske škole, što Mirko Vlk detaljno pokazuje, izvršili presudan utjecaj na Metzovu misao, a što se tiče ovoga govora o Bogu, Metzova polazišna točka bila je »Može li se govoriti o Bogu nakon Auschwitzta?«. Previše bi nam redaka oduzelo pisati o razlozima potrebe za radikalnom revizijom govora o Bogu, i zašto baš nakon Auschwitzta, no ovdje će nam biti dostatno napisati da Metz i u svojoj političkoj teologiji prvenstveno polazi od teodicejskoga pitanja koje nalaže ozbiljno postavljanje u pitanje razumijevanja suverenosti i svemoći Boga sučelice patnje nevinih. Taj je obrat Metza nagnao da, na tragu Adorna, ne »teologizira o konkretnome nego, štoviše, iz njega«. Dakle, iz Vlkove knjige možemo vrlo opširno i temeljito naučiti da je u temelju nove političke teologije teodicejsko pitanje. Drugi krak nove političke teologije, a taj krak zajednički je i Metzovu kolegi, a potom i prijatelju, Jürgen Moltmannu, sastoji se u njegovu poimanju »deprivatizacije« kršćanske vjere. Odnosno, drugim riječima, govori li teološki (i crkveni jezik) o »spasenju duše« ili se pak to spavanje odnosi i na tijelo, odnosno na čovjekove društvene i političke odnose?

Ovdje Mirko Vlk i Schmittovu teologiju i Metzovu teologiju smješta unutar konteksta privatizacije religije koja je posljedica »liberalnog koncepta sekularizacije«. Tako će autor napisati:

»U tom smislu, liberalni koncept sekularizacije odjeljuje političku suverenost od metafizičke-kozmoške Božje suverenosti čime se emancipira čovjeka, a privatizira religiju. Objе političke teologije, Schmittova i Metzova, protureakcija su tome trendu.« (Str. 417.)

Drugim riječima, Vlk i Schmitta i Metza »gura« u deprivatizaciju kao posljedicu liberalne privatizacije religije, pa je njihova politička teologija zadana tim okvirom te je »protureakcija« na njega. No, autor propušta navesti i obraditi, a to se odnosi posebice na Metza, da postoje i značajni teološki razlozi za potrebu deprivatizacije religije. Naime, Metz, poput Moltmanna, kada piše o privatizaciji religije, prvenstveno ne piše o poznatom liberalnom načelu razlikovanja »privatnog« i »javnog«, već o samim temeljima kršćanske teologije koja je svela kršćanski navještaj na spavanje pojedinca, i to ne u njegovim socio-političkim

1

Vidi primjerice djela: Ivan Šarčević, *Opraštanje i sjećanje*, Ex libris, Rijeka 2021.; Stipe Odak, Zoran Grozdanov (ur.), *Balkan Contextual Theology. An Introduction*, Routledge, London – New York 2023.;

Branko Sekulić, *The Theology of Ethnocultural Emphatic Turn*, Lexington Books, Lanham 2024.; Zoran Grozdanov (ur.), *Theology – Descent into the Vicious Circles of Death*, Cascade, Oregon 2017.

odnosima, već njegove privatnosti (teološkim riječnikom »duše«). Drugim riječima, Metzovi razlozi za deprivatizaciju nisu primarno rezultat prisile liberalnog razumijevanja sekularizacije, iako se odvijaju u tom kontekstu. Metz se kao teolog prvenstveno želi obratiti teološkoj i crkvenoj zajednici, da u svome razumijevanju spasenja, eshatona, kao i kršćanskoga identiteta, nadidu dihotomiju tijela i »duše«. Poznata je u tom kontekstu Metzova rečenica da »Isus nije razapet između dvije svijeće na oltaru, nego između dva zločinca na Golgoti«. U samim svojim temeljima, na mnogim mjestima će Metz reći, teologija nije i politička već je u samim svojim temeljima ona politička. Primjerice, iako nije predmet ovoga djela, Molmann svoj koncept deprivatizacije u klasiku »nove političke teologije«, *Teologiji nade*, posebna poglavlja posvećuje »teologijama privatizacije«, posebice onoj Rudolfa Bultmanna koji je čitav kršćanski navještaj sveo na egzistencijalnu odluku.

Nadalje, autor nas opširno uvodi i u značenje eshatologije za Metzovu teologiju. Eshatologija je klasična teološka disciplina koja je stoljećima govorila o onome »onkraj« ovoga svijeta, o budućem svijetu, no Metz u svojoj teologiji, što Volk odlično naglašava, eshatologiju uprisutnjuje. Drugim riječima, eshatologija nije ono što se odvija onkraj ovoga svijeta, već ono što se u ovome svijetu ostvaruje. U tom kontekstu, Metz govori o »eshatološkom pridržaju« koji zauzima važno mjesto u Vlkovome tumačenju. No, koja je uopće razlika između Schmitta i Metz, kada obojica, očito, žele veću legitimaciju teološkoga u političkome? Razlika je bitna, i nepomirljiva, jer Schmitt želi teološki legitimirati političko, dok Metz ostavlja »Bogu Božje, a caru carevo«, da se tako izrazimo. Važna je to razlika i za prethodno spomenuti značaj eshatologije kao pogonskoga goriva političke teologije, budući da ono eshatološko ne ulazi u ono sadašnje kao vladavina Boga nad sekularnim poretkom, već, što je osnovno obilježje Metzove teologije, na »prekid« (njem. *Durchbruch*, engl. *interruption*). Kršćanska praksa oslonjena na eshatologiju ne predstavlja obuhvatno sakraliziranje političkoga, nego prodor u političko praksama koje prekidaju politički krug kako Schmittova razumijevanja »prijatelj-neprijatelj«, tako i nužne političke prakse stvaranja marginaliziranih u određenoj političkoj zajednici – bilo ekonomski, bilo nacionalno, ili na bilo koje druge načine. Metzovo osnovno obilježje, koje Vlk također sjajno obrađuje, sastoji se u »autoritetu onoga koji pati«. I upravo taj »prekid« koji Metz snažno zagovara, usmjeren je na to »da se iskustvo patnje izmakne očaju i da ne nestane u zaboravu« (Metz, *Memoria passionis*, str. 47). Prisutnost eshatologije u sadašnjosti, dakle,

predstavlja upravo ono što je uskrnuće raspetoga, prekid, a ne legitimacija ili sakraliziranje političkoga poretka.

Mirko Vlk značajnu pozornost posvećuje dvjema temama, značajnima i za Metz i za Schmitta. Prva je tema posebice važna za Metz, a to je židovsko pitanje. Kao što smo već naveli, polazišna Metzova točka upravo jest »židovsko pitanje« – Auschwitz i Holokaust, što Vlk i sâm navodi, no u pozadini povratka židovstvu nije tek obnova odnosa spram židovstva koji je sa strane kršćanske teologije vjekovima prožet teološkim (a počesto i eksplicitnim) antisemitizmom, o čemu Vlk ispisuje sjajne stranice. Vlk želim svratiti pozornost i na židovski mesijanizam kojemu se Metz vraća, a koji predstavlja ozbiljan izazov kršćanskome razumijevanju eshatona koji se temeljio na grčkome razumijevanju vremena i vječnosti i njihove cirkularnosti. Eshaton koji Metz preuzima od judaizma jest *linearan*, što podrazumijeva otvorenu budućnost, a ne *cirkularan*, koji pretpostavlja unaprijed definiranu budućnost.

Također, značajni dio, napose posljednjega poglavlja, posvećen je odnosu liberalne demokracije i religije, upravo zbog današnje zadanosti mogućnosti govora o teološkome u političkome. Taj odnos, Vlk nekoliko puta navodi, definiran je jasnim razlikovanjem *privatnoga i javnoga*, gdje je religija dio privatnoga, a javno pripada onome što se naziva »opće dobro«, koje ne ovisi niti je pristrano prema bilo kojemu svjetonazoru. No, općenito, u knjizi nedostaje definiranje *privatnoga i javnoga*, posebno zato što ono predstavlja temelj autorova govora o ulozu religije u politici i društvenome prostoru. Je li *javno* samo ono što obavezuje sve, odnosno što se tiče zakona, dok je *privatno* sve što ne obavezuje, ili je pak *privatno* ono što se prakticira i ispovijeda u krugu vlastitoga doma ili vlastite (vjerničke) zajednice, dok se *javno* odnosi na društveno mimo kruga mojega ispovijedanja i prakse u vjerskoj zajednici, nažalost u ovoj knjizi nije jasno. A trebalo bi biti, jer kada autor navodi da je potrebno da »politička teologija 21. stoljeća potakne liberalnu demokraciju na autentičniju demokratičnost, bez deprivatizaciju vjere i uspostavu odnosa s transcendentnim« (str. 450), nije jasno želi li autor da se odnos s transcendentnim uspostavi putem zakona (javnoga)? Sumnjam da Vlk tome stremi, no ovakvim definiranjem *javnoga i privatnoga*, ostavlja se i ta mogućnost. Naime, prema mišljenju autora ovoga prikaza, bez obzira na sve mane i krize današnjega modela liberalne demokracije, liberalna demokracija itekako omogućava i ne sprečava deprivatizaciju vjere i uspostavu odnosa s transcendentnim, no ne na razini *političkoga* (zakonodavnoga), nego na razini *privatnoga* (što uključuje i

društveno). Ovakva je nejasnoća očita nadalje zato što autor vrlo često ono *liberalno* u liberalnoj demokraciji označava kao svjetonazor, a ne kao načelo. Ako liberalno shvatimo kao svjetonazor, onda će se dogoditi to da »religija koja ispovijeda Božju suverenost nad stvaranjem nužno ulazi u ideološki, ali i metafizički sukob s liberalnim političkim poretom« (str. 447), što tvrdi sâm autor. No, ako liberalnu demokraciju razumijemo kao načelo, onda takvog ideološkog sukoba nema niti bi ga trebalo biti. U svakom slučaju, posljednji dio ove knjige prožet je raspravama *liberalnoga* i *religijskoga* i uloge teologije u javnome području, a da nije jasna pozicija autora što pod *liberalnim* misli – načelo ili svjetonazor (ideologija)? O takvome razlikovanju uvelike ovisi mogućnost političke teologije u 21. stoljeću – hoće li to biti borba liberalnoga i Božje suverenosti nad stvaranjem ili će liberalno biti okvir (ne ideologija) za ostvarenje prava i sloboda svih, pa takvoga sukoba neće niti biti. No, bez obzira na ta razlikovanja, Metzova politička teologija ne stremi sakraliziranju političkoga, već, kako smo naveli, na prekid, a povijest ljudske patnje i odnosa religije, društva i politike prema njoj, ukazuje na to da politička teologija, na tragu Metz, ne može biti zadovoljna s bilo kojim političkim poretom jer svaki proizvodi svoje žrtve.

I na samome kraju, usprkos određenim navedenim neslaganjima s Mirkom Vlkom, pred nama je zaista kapitalno djelo suvremene hrvatske teologije koje otvara teme o kojima će ovisiti i budućnost teologije u današnjim religijsko-političkim konfiguracijama.

Zoran Grozdanov

Boško Pešić (ur.)

Svijet kao predstava

**Filozofske odrednice
dionizijskog teatra**

Estetički laboratorij, Osijek 2023.

U izdanju Estetičkog laboratorija, zbornik radova *Svijet kao predstava. Filozofske odrednice dionizijskog teatra* objavljen je 2023. godine u Osijeku. Nastao je u teorijsko-praktičkom projektu Estetičkog laboratorija pod nazivom »Dionizijski teatar. Eksperiment dramske fi-

lozofije«, čija je ideja pokušaj razumijevanja kao doživljaja racionalno neuhvatljivog antičkog duha teatra estetskim iskustvom. Naime, sukladno »Uvodnoj bilješci« (str. 7) zbornika, radovi nastali ovim projektom inspirirani su iskustvom sudjelovanja u kazališnoj radionici »Teatarski praktikum«, održanoj 20. i 21. listopada 2023. godine na Akademiji za umjetnost i kulturu, te su izloženi na Četvrtom znanstveno-stručnom skupu »Filozofija između znanosti i religije«, održanom 14. i 15. studenoga 2023. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.

Najprije, Boško Pešić u radu »Filozofija u tragičnom duhu« (str. 9–19) razmatra antičko poimanje duha, povezujući ga s tragičnom sudbinom i ljubavi prema znanju. Pritom, ono filozofijsko tragičnoga duha nalazi u odnosu mitoloških pojmova: (1) *μουσική*, promišljajući ritamski tijek, nadahnuće, odgoj, duševni sklad, dionizijsko i tragično; (2) *θέατρον*, objašnjavajući učinak uzvišenog, katarzu, kozmos, ekstazu, slobodu i tragediju; te (3) *λόγος*, povezujući ga s osluškivanjem, motrenjem, neskrivenosti, sabiranjem i samopokazivanjem. Konačno, govoreći o intimnosti, autor upozorava na paradoksnu bezizlaznost. Uočavajući značajnost navedene poveznice mitološkog s duhovnim u antičkoj misli, Maja Ivaniš i Irena Kapović u radu »Orfička kozmogonija i kozmologija podzemnog svijeta« (str. 21–31) predstavljaju orfičko poimanje duše, prema kojem je ona grijehom osuđena na zatočeništvo ljudskoga tijela te teži povratku u svoj božanski svijet, što je moguće jedino prelaskom u druga tijela ili trpljenjem kazne podzemnoga svijeta, pri čemu se značaj »carstva mrtvih« pokazuje kao nada. Povezano s time, autorice objašnjavaju utjecaj mita o »carstvu mrtvih« na nekadašnje poimanje podrijetla i strukture svemira odnosno na razvoj povezanih znanosti i teorija.

Nakon toga, govor o antičkoj grčkoj mitologiji i s njome povezanim svečanostima nastavlja Antonio Curkić i Vlatka Perković u radu »Dionizijski kult i misterij jedinstva« (str. 33–41), u kojem se bave podrijetlom dionizijskih misterija te revolucijom koju su donijeli grčkome duhu, a koja se očituje kao ideja višeg jedinstva boga i ljudi. Uz to, razmatraju dionizijske svečanosti, običaje i svetkovine te s njima povezane umjetničke oblike: ditiramb i tragediju. Nadalje, jednom od umjetničkih oblika nastalih tijekom dionizijskih svečanosti posebno se posvećuju Ena Jelošek i David Mrdanov u radu »Rođenje ditiramba« (str. 43–54), u kojem, tragajući za korijenima grčkoga duha, objašnjavaju dionizijsku mitologiju te s njom povezan nastanak ditiramba. Pritom, osvrću se na ritualni aspekt ditiramba te istražuju njegov značaj u kontekstu grčke